

ГЕТЕРОГЕННА ПРИРОДА ВПЛИВУ В МОДЕЛЮВАЛЬНИХ ПЕРСПЕКТИВАХ НЛП

Тетяна Ковалевська
(Одеса)

У статті запропоновано комплексний підхід до визначення й моделювання феномену впливу, що враховує його психоструктурні, нейрофізіологічні, власне вербальні та екстралінгвальні складники. В цьому аспекті наголошено на актуальності технологій нейролінгвістичного програмування (НЛП).

Ключові слова: *психоструктурні, нейрофізіологічні, вербальні та екстралінгвальні складники, технології нейролінгвістичного програмування,*

В статье предложен комплексный подход к определению и моделированию феномена влияния, учитывающий его психоструктурные, нейрофизиологические, собственно вербальные и экстралингвальные составляющие. В этом аспекте акцентирована актуальность технологий нейролингвистического программирования (НЛП).

Ключевые слова: *психоструктурные, нейрофизиологические, вербальные и экстралингвальные составляющие части, технологии нейролингвистического программирования.*

In the article, a complex approach to suggestion phenomenon defining and modeling is offered. It considers psychostructural, neurophysiological, proper verbal and extralingual components of suggestion. It is stressed that NLP (neurolinguistic programming) technologies are extremely essential in this aspect.

Key words: psychostructural, neurophysiological, verbal and extralingual components, neurolinguistic programming technologies.

Постановка проблеми. У вітчизняній лінгвістиці проблема мовної сугестії лише починає розроблятися попри її актуальність у світовій гуманітарній парадигмі (див. праці Х.Алдера, Р.Бендлера, Д.Гріндера, М.Еріксона, С.Кара-Мурзи, Г.Клауса, Л.Мурзіна, Б.Поршнева, Г.Франке, І.Черепанової та ін.). Таке становище пояснюємо не лише складністю власне феномена мовного впливу, а й неоднозначним тлумаченням відповідних моральних аспектів сугестії, де ставлення до свідомого (та й неусвідомленого) використання сугестивних потенцій мови майже завжди є знегативованим, оскільки співвідноситься з фактом втручання в зону особистісної психоструктури. Проте “це не може слугувати причиною відмови від визнання реального існування проблеми» [4], зумовлюючи нагальну необхідність досліджень у цій галузі знань (див. розробки Т.Ковалевської, О.Коломийцевої, Н.Непийводи, В.Різуна, О.Самусенко). Американські вчені, автори книги «Епоха пропаганди: повсякденне використання і зловживання переконанням» Е.Пратканіс та Е.Аронсон також зазначають: «Ми написали цю книгу, бо гаряче віримо, що існує більше ніж два варіанти вибору: наївне прийняття, з одного боку, та повний цинізм – з іншого. Важливим є той факт, що особливо при демократії, у період ери, яку характеризує все більш ускладнюване застосування методів пропаганди, американці (та й українці! – Т.К.) мають отримати інформацію щодо цих прийомів, психологічної динаміки, що робить їх ефективними, і про те, як протидіяти цій ефективності» [30, с. 4]. Їхню думку підтримує й І.Черепанова, зауважуючи (правда, стосовно технік гіпнозу), що така «небезпека справді є. Але ще небезпечніше - неведення» [21, с. 270].

Актуальність проблеми. Наукова кваліфікація мовного впливу не може відбуватися поза усвідомленням його гетерогенної природи, його

глибинних зв'язків із комплексом особистісно-колективної комунікативності. Такий підхід уможлиблює не лише ідентифікацію лінгвальних сугестогенних чинників, а й дає змогу виявити універсальний субстрат впливових ефектів, їхні імпліковані характерологічні ознаки й узагальнену системну архітектоніку. Характерно, що прагмалінгвістику як науку, що також вивчає впливові потенції мови, сьогодні найчастіше пов'язують із доволі обмеженим аналізом мовних знаків [10, с.81]. Б.Поршнев, також визнаючи її формалізований характер, зауважив, що вона «приречена займатися лише зовнішнім описом впливу мовленнєвих знаків на дії людей, не зачіпаючи психічних, тим більше фізіологічних механізмів цього впливу, а отже, обмежуючися систематикою» [17, с.193], де долання такого стану речей пов'язане «зі зверненням до людського фактору, з уведенням до лінгвістичного розгляду, до його парадигми мовної особистості як рівноправного об'єкта вивчення, як такої концептуальної позиції, що дає змогу інтегрувати розпорочені й відносно самостійні властивості мови» [9, с.21]. У такий спосіб наголошено на необхідності поєднання формалізованої фіксації відповідних мовних потенцій із динамікою психоемоційних та нейрофізіологічних складників особистості / соціуму й інших релевантних екстралінгвальних факторів, необхідних для глибинного усвідомлення справжньої природи сугестивних властивостей мови як своєрідного конектора між суб'єктивно-об'єктивними світами особистості.

Завдання статті. Ми звертаємося до проблеми мовного впливу з метою аналітичного реконструювання тих вербальних і невербальних (у широкому сенсі) компонентів, які виконують роль інваріантних сугестогенів й ідентифікація яких сприятиме, на нашу думку, адекватнішому конструюванню і буденних, побутових, і ретіальних контекстів, з одного боку, й умінню виокремлювати некоректні випадки використання таких комплексів – з іншого (що, до речі, також становить одну з найактуальніших проблем сьогодення).

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників, що працюють у галузі мовної сугестії (Л.Мурзін, Б.Поршнев, І.Черепанова та ін.), підкреслюють, що загальна мета комунікації полягає не у власне передаванні інформації, а насамперед у здійсненні впливу на співрозмовника, скерованого на корегування його актуальної поведінки. Тоді власне мовна поведінка виступатиме експлікатором внутрішньої мотиваційної бази комунікатора, виконуючи вторинну, диференціовальну щодо його психоемоційної континуальності функцію, пояснювану вченими з онтогенетичних позицій, згідно з якими “було зроблено висновок про співвідношення психічної комунікації з первинним процесом і, відповідно, комунікації на рівні знакових повідомлень - з вторинним процесом» [25]. У такому разі феномен психічної комунікації виступає підґрунтям впливових ефектів мови, оскільки задіює латентну біологічну механіку, сформовану ще в постнатальному періоді розвитку особистості. С.Кара-Мурза наголошує: «Людині властива складна психіка, важливою частиною якої є уява. Вона розвинута настільки, що людина живе одночасно у двох вимірах, у двох «реальностях» – справжній та уявлюваній. Уявлюваний світ більшою мірою (а в багатьох – і в першу чергу) визначає поведінку людини. Але він хиткий і поступливий, на нього можна впливати ззовні так, що людина і не помітить цього впливу» [8, с.8]. Відзначимо, що внутрішній світ людини певним чином відповідає поняттю ноосфери, упровадженому Т. де Шарденом та В.Вернадським і співвідносному із суб’єктивною безперервністю та імманентною її причетністю до утвореного людством культурного простору (пор. із теоріями торсіонних полів у фізиці [24] та наскрізного енергоінформаційного обміну в [22]), який і детермінує актуальність для особистості саме цього, наявного поза фізичними межами світу, підтверджуючи впливову ефективність психологічного та подалі – вербального механізмів як субстратно-операційного психосемантичного комплексу індивідуально-колективної свідомості. Наголошуючи на необхідності врахування психологічної детермінації, О.О.Мецлер зауважив,

що «вплив відправника тексту може упроваджуватися або як безпосереднє спонукання до дії, або як прихований вплив для формування певного розумового стану отримувача тексту. Але в кожному конкретному випадку вплив на отримувача інформації відбувається через активізацію різних боків психологічного механізму сприйняття тексту отримувачем» [14, с. 30].

Ураховуючи зазначене, можна припустити, що психіка людини, насамперед її підсвідомі, глибинні масиви, підлягають впливові через наявність певних внутрішніх механізмів, настанов, метапрограм (див. у галузі нейролінгвістичного програмування), які, орієнтуючись на певні універсальні поведінкові закони, вироблені людством упродовж століть, спрямовані на апріорне, позараціональне (найчастіше) засвоєння зовнішніх сугестивно маркованих комплексів. Цей факт підкреслено й Л.Хромовим, який наголошує, що “у стані звичайного гомеостазу людина діє за певними законами, тобто алгоритмічно, чи, як кажуть психологи, за гештальт-стереотипами” [19, с.5], що доводить існування усталених механізмів людської психіки, «вмикання» яких сприяє оптимізації маніпулятивної взаємодії. Р.Чалдіні серед таких механізмів виокремлює шість основних «психологічних принципів»: принцип взаємного обміну, принцип послідовності, принцип соціального доказу, принцип авторитету, принцип доброзичливості та принцип дефіциту, розглядаючи їх як психологічне підґрунтя впливу на масову свідомість [20]. Характерно, що функціональність першого принципу спирається на природне (у більшості випадків) дотримання емпатичних норм людського спілкування, доводячи актуальність ефективної та толерантної міжперсональної взаємодії, представлені біномом людина – людина. З іншого боку, наголошено на сприйняттєвих стереотипах, пов’язаних із внутрішньою актуальністю пріоритетів соціальної перцепції та відповідного оцінювання, через які окремий актуалізований елемент інформації сприймається індивідуальною та й масовою свідомістю як представник загального інформативного комплексу, спричиняючи ототожнення часткового й цілого та відповідно призводячи до

викривлення об'єктивного стану речей через їх суб'єктивне тлумачення. Соціалізовану сутність стереотипізації почасти пояснює особистісна значущість результатів колективної перцепції власного «Я», що увиразнює необхідність впевненості людини у своїй належності до якоїсь соціальної (національної, фахової тощо) групи та виокремлює, у свою чергу, об'єктивований, екстерналізований складник у конгломераті комунікативного існування особистості, що формалізується в діаді людина – суспільство, водночас інтегруючи першу до ментальних пріоритетів загалу. Проте блоки стереотипного сприйняття пов'язані й з внутрішньою актуальністю пріоритетів соціальної перцепції та відповідного оцінювання, що представлені вектором суспільство-людина. За Г. Ле Боном, для таких стереотипів характерні певні психологічні поведінкові константи, серед яких основним є т.зв. ефект натовпу, де «свідома особистість зникає» [13, с.132], відповідно зумовлюючи масове спрощення колективних концептів (пор.: «Натовп знає тільки прості та межові почуття; будь-який кут зору, ідея чи вірування, нав'яне йому, натовп сприймає чи ж відкидає цілком і ставиться до них або як до абсолютних істин, або ж як до таких саме абсолютних помилок» [13, с.134]) та актуалізацію прихованих, соціально й суспільно знегативованих, позаконвенційних інстинктів особистості.

Особливої ваги такі масові стереотипи набувають за існування додаткових екстернальних чинників, зокрема, ситуативних факторів: «Коли ми не впевнені в собі, коли ситуація уявляється нам неясною чи двозначною.., ми схильні наслідувати інших та визнавати їх дії правильними» [20, с.124]. Соціальна поведінкова значущість тісно пов'язана і з домінуванням особистісного, егоцентричного в психоструктурі людини, де приховане визнання безумовної правильності власних дій та пріоритетів дає підстави для визнання того, що «нам подобаються люди, схожі на нас» [27, с.99], що «ми тяжіємо до тих, з якими маємо спільні цінності та ідеї - до тих, які цінують ті самі речі, які й ми цінуємо, які мають ті самі погляди на світ, які маємо ми самі» [29, с.1], орієнтуючи на доцентрову формулу людина

– самість. У цьому ж аспекті є актуальними психоструктурні константи особистості, на ґрунті яких укладено відповідні різноманітні класифікації (емоційний, аналітичний, чуттєвий та інтуїтивний типи пізнавальної діяльності за К.Юнгом, візуальний, аудіальний, кінестетичний типи за особливостями сприйняття в теорії НЛП, психотипи Дорослого, Дитини й Батьків за Е.Берном тощо), а також деталізовано внутрішні доміанти особистості, знання яких уможливує здійснення комунікативного впливу (зокрема класифікація потреб людини А.Маслоу, доповнена В.Шейновим [23, с.30]).

У НЛП як новітній галузі гуманітарного знання [3; 6; 11] зазначений аспект також активно розроблюється, а постулат про тісний взаємозв'язок між мовленнєвою діяльністю та глибинними психологічними параметрами особистості / соціуму спрямовує увагу на ідентифікацію перспективних відношень між ними. У межах НЛП природа зазначених кореляцій обумовлена наявністю універсальних метапрограмних структур – своєрідних ментальних концентрів, аналітичне реконструювання яких вважають одною з центральних проблем сучасного гуманітарного знання. До основних метапрограм належать 1) екстернальна / інтернальна особистісна референція, 2) відцентрова / доцентрова й 3) активна / пасивна мотивація діяльності, 4) зіставно-протиставний фокус порівнянь, 5) аксіосистемні ідентифікації, пов'язані з ціннісним маркуванням певних сегментів довкілля, та 6) суб'єктивні / об'єктивні пріоритети у процесах спілкування. Наведені МП фіксують власне особистісні скерування та мотиваційні вподобання, інтерактивні напрямки перцепції та пріоритетні шляхи інформаційної діакритизації реальності. МП є певною інтегративною структурою, «в якій задіяно особливості індивідуальних репрезентативних систем, нейрологічну організацію, здатність сприйняття з трьох різних позицій, специфіку взаємодії когнітивного свідомого розуму з творчим безсвідомим, особливості уваги, а також інші фільтри сприйняття» [18]. Мультиплікативний характер МП дає змогу вважати їх певним «силовим полем», в якому сконцентровано

концептуальну інформацію про когнітивну та аксіосистемну орієнтацію особистості, актуальну (для неї) сегментацію дійсності та домінуючі шляхи кодування / декодування релевантних сенсових блоків. У такому разі йдеться про відбиття в МП особистісного модулю мислення, що, у свою чергу, дає підстави для їхнього співвідношення з феноменом ментальності, оскільки МП «окреслюють якості й взаємозв'язки між переживаннями та інформацією, яку відтворює та чи інша когнітивна стратегія» [6, с.267], і є «ключовими моментами у процесах мотивації і прийняття рішення» [15, с.189]. Можна припустити, що ці ментальні центри певним чином відбивають водночас і універсальну ієрархію мотиваційних домінувань, і власне національну їхню акцентуацію, де виокремлені ментальні конуси вважатимемо системними психосемантичними концептами, штучна активація яких максимально уможлиблює запрограмовану поведінкову корекцію.

Характерно, що в більшості наявних типологій звернено увагу й на специфічні мовленнєві особливості, притаманні відповідним представникам, що увиразнює зв'язок між суб'єктивною й об'єктивованою психосемантикою особистості.

Психологічні стереотипи й індивідуації становлять нерозривну єдність із фізіологією людини, що відбилося в дослідженнях І.Сеченова, В.Бехтерева, В.Данилевського, К.Платонова, Б.Ананьєва, А.Лурії, В.Лобзіна, Т.Доброхотова, О.Ухтомського та вченні І.Павлова – Р.Орнстайна про міжпівкульну асиметрію головного мозку, інтегративна діяльність якого забезпечують дві системи: “система чуттєвого сприйняття (“правопівкульна психіка”) та система знакового опису довкілля в елементах природної мови (ліва півкуля)” [7, с.11], що мають симультанно-сукцесивний характер психічної активності. Отже, спираючись на динаміку роботи мозкових системних аналізаторів, а також на природність гетерогенної сумачії сприйняття генетичними матричними структурами мозку, можна оптимізувати прогнозований впливовий ефект як наслідок продуктивного сприйняття, співвідносного із “системою реалізації перцептивних гіпотез,

утворених на симбіозі детерміністських настанов, програм розумових дій та настанов імовірнісного прогнозування, поєднаних з активно-продуктивною функцією кори великих півкуль головного мозку” [19, с.298].

Як зазначалося, психофізіологічне підґрунтя впливу актуалізується через мовленнєву діяльність, ідентифікацію сугестивних потенцій якої, на нашу думку, найдоцільніше здійснювати на базі метамодельних методологій НЛП (Мілтон-модель мови), оскільки метамодель “являє собою концептуальну структуру мовних репрезентацій, експлікованих у гетерогенних ситуаціях, де вони виступають маркерами психосемантичного імплікаціоналу особистості” [11, с.178], відбиваючи її комплексні характеристики. Зауважимо, що на особливу увагу в аспекті визначення сугестогенних елементів заслуговують репрезентанти процесів генералізації й упушення (універсальні квантифікатори, модальні оператори можливості / необхідності, компаратори сенсу, судження, спектр неспецифічної лексики, номіналізації тощо), оскільки саме вони ілюструють явище семантичної дифузності як інваріантної ознаки мовного впливу, активізуючи субдомінантне позараціональне сприйняття. Розрізнення ж типів дисторціональних виявів (процеси викривлення) переважно пов’язане із семантичними характеристиками мовленнєвих сигнатур. Так, комплексну еквівалентність характеризує ототожнення семантики складників висловлення на основі латентного каузального зв’язку між елементами сигнатури; пресупозиції – маркери імпліцитної інформації; каузальні комплекси – причинно-наслідкові відношеннями, а читання думок (апріорне моделювання) виявляється в експансії суб’єктивного декодування в площину об’єктивної дійсності. Можна твердити і про наскрізну актуальність для процесів викривлення пресупозитивних компонентів висловлення, реалізованих на різних його рівнях. Крім того, наголосимо й на актуальності предикатної лексики, яка сприяє утворенню комунікативного рапорту, що підкреслюють і фахівці з гіпнотичного спілкування (див. праці Р.Бендлера, Д.Гріндера, М.Еріксона, В.Кандиби, Б.Карвасарського, В.Ташликова,

Л.Гримака, записи сеансів А.Кашпіровського, О.Довженка тощо) та дослідники й професійні укладачі впливових текстових масивів (див. праці Д.Огілві, Ч.Сендіджа, О.Ульяновського, О.Сичова, В.Зазикіна, І.Вікентьева, Г.Почепцова, О.Лебедева, Л.Хромова). З огляду на зазначене вважаємо, що теоретична й практична база НЛП дає підстави для якнайширшого використання його наукових здобутків у галузі сугестивної лінгвістики, рекламної діяльності, політичного мовлення, психолінгвістики тощо.

Комунікативне домінування вербаліки є безперечним, проте раціональне й емотивне навантаження вербальних комплексів не вичерпує впливового навантаження комунікативних актів. За свідченнями психологів (М.Арджайл, А.Мейєрабіан, Р.Бердуїстел), більша частина релевантної інформації передається на невербальному рівні, і, додамо, саме та частина, яка становить симультанне підґрунтя в процесах сприйняття, властивого субдомінантному, ірраціональному відтворенню дійсності. Г.Бейтсон взагалі членує будь-які комунікативні процеси на рівні змісту та ставлення, де «вербальна, або дискретна, частина комунікації... розглядається як змістове повідомлення даної комунікації, а невербальна (аналогова) частина комунікації вважається повідомленням про ставлення» [26, с.12], виконуючи в такий спосіб функцію обов'язкового елемента відповідних актів й водночас – надаючи максимум інформації про «психічний стан партнера; його ставлення до учасників контакту та до обговорюваного питання; бажання, висловлені без слів» [1], особливості його сприйняття (зокрема за латеральними рухами очей) тощо. Ще один цікавий бік невербального спілкування пов'язано з виявленням критеріїв істинності висловлення. Дослідження І.Айбл-Айбесфельдта засвідчують природжений характер більшості мімічних реакцій [28], що, у свою чергу, акцентує на переважно неусвідомленому характері їх використання. Знання ж інваріантного сенсу певних мімічних і тілесних рухів допомагатиме розумінню справжнього сенсу повідомлення, що дає змогу вилучати глибинний, найчастіше - прихований зміст висловленого. Невербаліка в такому разі відіграє роль

лакмусового папірця, який або доводить істинність повідомленого, або її спростовує. На цьому феномені невербальної інформативності ґрунтується поняття конгруентності / інконгруентності людської поведінки в НЛП, де конгруентність ілюструє гармонійність дискретної та аналогової поведінки. Цікаво, що і в галузі фідеїстичного спілкування (наведення порчі, замовляння чи ін., що скероване на негативне програмування) зазначено про необхідність вербально-невербальної синтонності: «Ваша мета – бути конгруентним висловленій фразі, тобто виглядати злим, страшним, поганим, сильним» [12]. Коли людина неконгруентна, ми «інстинктивно помічаємо неузгодженість між словами і фізіологією» [16, с.118], пояснювану тим фактом, що мовна функція людини зосереджена в лівій півкулі головного мозку, механізми ж моторики – у правій, і такий білатеральний характер мозкових механізмів спричиняє незбіг, дисгармонію у випадках суперечливої поведінки.

Наведене характеризує особистісно-колективні психолінгвальні й нейрофізіологічні ознаки, врахування яких уможливорює ініціацію комунікативного впливу та почасти – розпізнавання маніпулятивних стратегій. Проте сугестивні ефекти детермінуються й власне екстралінгвальними факторами. Так, на прикладі реконструкції методологічних прийомів подання інформації в пресі Г.С.Кара-Мурза виокремлює певні напрями сугестогенної інформаційної сегментації, співвідносні, по-перше, з фабрикацією фактів, унаслідок чого людина оперує сфальсифікованою, викривленою картою реальності; по-друге, з контролюванням «інформаційного раціону» людини» [8, с.150], що спричиняє або повну інформаційну негацію, або ж, навпаки, фіксує виключно позитивні факти, зредуковуючи об'єктивний стрижень повідомлення через генералізацію однієї, часто периферійної ознаки; по-третє, з наявністю різновидів пропаганди, де випускається, не ідентифікується (переважно – свідомо) джерельна база інформації, що, «формуючи відповідні образи (світ образів), а також індивідуальні системи значень, змінюють інтегральний образ реальності» [5, с.210]. З наведеним

перегукуються й характерні різновиди регулярних перетворень в описі дійсності: анулюючі, фінгуючі, індефінітизуючі та модальні. Анулюючі передбачають вилучення з опису певної частини значущих елементів, фінгуючі – навпаки, введення до контексту персонажів, об'єктивно відсутніх; індефінітизуючі – заміну конкретних учасників подій та предметів узагальненими описами, що збільшує невизначеність ситуації; модальні - передбачають рефлексійну інтерпретацію ситуації, тобто спрямування оцінки подій залежно від суб'єктивного сприйняття [2, с.219]. Очевидно, що ці перетворення співвідносні з універсальними законами мовного моделювання в НЛП, де анулюючі перетворення ілюструють процеси упущення, модальні та фінгуючі – процеси викривлення, а індефінітизуючі – висвітлюють узагальнювальні тенденції в змістовному обсязі повідомлення, що можна ідентифікувати через уже зазначені метамодельні маркери.

Висновки. Отже, можна твердити про синестезію різновекторних характеристик впливу, реалізованих через поєднання власне лінгвістичних аспектів (мова, її сугестивні потенції), особливостей психолінгвістичних і нейрофізіологічних структур індивідуально-масової свідомості (співвідносних із лого- та імагенною актуальністю складників, а також – з ірраціональними, сугестологічними ефектами) та екстралінгвальної специфіки, зокрема пояснюваної ситуативно-контекстуальними та структурно-інформаційними особливостями, скерованими на редукцію об'єктивної фактуальності. Зазначене акцентує на складності й водночас – на необхідності вивчення феномену сугестії, де дослідження його гетерогенної природи доцільно здійснювати, використовуючи релевантні комплексні методики, серед яких, на наше переконання, на особливу увагу заслуговують технології нейролінгвістичного програмування.

Література

1. Аватар И. Кинесика // Dokument HTML. – <http://www.avatar-world.narod.ru>.

2. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 358 с.
3. Бэндлер Р., Гриндер Д. Структура магии. – СПб.,: Белый кролик, 1996. – 496 с.
4. Волков Е.Н. Существует ли «контроль сознания» («реформирование мышления»)? Теоретические и практические аспекты дискуссии // Dokument HTML - <http://www.people.mnov.ru/volkov/>.
5. Гостев А.А. Образная сфера личности //Психология и психоанализ рекламы. Личностно-ориентированный подход. – Самара: СГУ, 2001. – С.210-224.
6. Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП. – СПб.: Питер, 2000. – 288 с.
7. Кандыба В.М. Триста техник глубокого гипноза: В 2 т.– СПб.: Лань, 2001. – Т.1. – 400с.
8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- 10.Карнап Р.С. Значение и необходимость. Исследование по семантике и формальной логике. – М.: Изд-во иностр. литер., 1959. – 382 с.
- 11.Ковалевська Т.Ю. Комуникативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Одеса: Астропринт, 2001. – 341с.
- 12.Котлячков А. Научное наведение порчи с использованием техник Эриксоновского гипноза и суггестивной лингвистики // Психология и бизнес On Line, 2000. Dokument HTML. – <http://www.psycho.ru/magazine/index>.
- 13.Ле Бон Г. Психология толп. – М.: Ин-т психол. РАН: КСП+, 1999. – 416 с.
- 14.Мецлер А.А. Прагматика коммуникативных единиц. – Кишинев: КГУ, 1990. – 100 с.
- 15.О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в НЛП. – Челябинск: Версия, 1997. – 256 с.

16. Олдер Г., Хэзер Б. NLP. Полное практическое руководство. – К.: София, 2000. – 224 с.
17. Поршнева Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
18. Сухинин И. Фильтры мета-программ // Dokument HTML. – <http://www.nlpcenter.ru/magazine/2/suhinin>.
19. Хромов Л.Н. Рекламная деятельность: искусство, теория, практика. – Петрозаводск: ИЦД, 1994. – 215 с.
20. Чалдини Р. Психология влияния. - СПб.: Питер, 2000. – 272 с.
21. Черепанова И.Ю. Дом колдуньи. Суггестивная лингвистика. – СПб.: КСП+, 1996. – 416 с.
22. Швец Г.И. Введение в эниографию. Книга 1. Эниоземлеведение. – Одесса: Изд-во Одесского университета, 2000. – 254 с.
23. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком. Психология манипулирования. – М.: ООО Изд-во АСТ, – Минск: Харвест, 2002. – 848 с.
24. Шипов Г.И. Унификация взаимодействий в теории физического вакуума // Сознание и физическая реальность. – Т.4. – №6. – 1999. – С. 19-38.
25. Шторм А. Тезисы по теории психической коммуникации // Dokument HTML. – <http://www.psy.piter.com>.
26. Bateson G. Mind and Nature. – N.Y.: Fischer, 1979.
27. Byrne D. The Attraction Paradigm. – N.Y.: Academic Press, 1971.
28. Eibl-Eibesfeldt I. Ethology: The Biology of Behaviour. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1970.
29. Macridis R.C. Contemporary Political Ideologies. – Boston -Toronto, 1986.
30. Pratkanis A., Aronson E. Age of propaganda: the everyday use and abuse of persuasion: by W. H. Freeman and Company. – N.Y., 2001.